

Lukács György „Ontológiá”-járól

1975-ben jelent meg a bukaresti Politikai Könyvkiadó gondozásában a nagy gondolkodó posztumusz művének — pontosabban: az először német eredetiben közreadott részleteknek — román nyelvű fordítása. 1976 nyarán, öt évvel a szerző halála után *A társadalmi lét ontológiájának* teljes hátrahagyott szövege megjelent magyarul. A három terjedelmes kötetet kitevő munkát alkotója még nem tartotta befejezettnek, ám számunkra kétségtelen, hogy nem csupán terjedelmi, de mély-ségi dimenziójában nagy művel, a marxista társadalomelmélet fejlődésének jelentős eredményével állunk szemben, amelyet a továbbiak során immár megkerülni, tudomásul nem venni — lehetetlen.

Hosszú életútjának alkonyán, könyvtárnyi művel a háta mögött látott hozzá Lukács György filozófiai rendszerének részletes kifejtéséhez. Olyan egészet kívánt alkotni, amely marxista alapvetéssel rendszeresen feldolgozza a filozófiai gondolkodás legfőbb területeit. Elsőként — számtalan előbbi könyvével, tanulmányával megalapozott — *Eszztikáját* írta meg, illetve annak első két, hatalmas kötetét. A befejezést elhalasztotta egy megírandó *Etika* kedvéért. Hozzálatott ennek megírásához, majd elhalasztotta a kivitelezést, hogy előbb etikai állásfoglalásának társadalomelméleti alapvetését fogalmazza meg. *Ontológiájának* szentelte tehát élete utolsó éveit; a halál akadályozta meg a munka sajtó alá rendezésében. Az *Eszztika*, az *Etika* és az *Ontológia* együtt egységes, hármas tagoltságában az ókori görög gondolkodók egyensúlyra és teljességre törő rendszereire emlékeztető filozófiai rendszert alkotott volna. A mű — torzó maradt, ám monumentális torzó.

A magyar kiadás első kötete *Történeti fejezeteket* tartalmaz, amelyekből a román kiadás a *Hegel hamis és igaz ontológiája* című fejezetet közli. Magunk a továbbiakban a filozófiatörténeti és általános ontológiai kérdéseket nem érintjük. Figyelmünket a *társadalmi lét* ontológiájára kívánjuk összpontosítani, elsősorban a *társadalmi lét* fogalmára. Ezért a második, a *Szisztematikus fejezeteket* tartalmazó kötet felé fordulunk; ebben találjuk *A munka* című fejezetet, amelyet a román kiadás is felvett. Mivel — magától értetődő terjedelmi korlátok miatt — itt és most teljesebb ismertetést nem nyújthatunk, más kérdésekre, elsősorban az *elidegenedés* külön nagy fejezetben tárgyalt problémájára más alkalommal kívánunk visszatérni.

A materialista társadalom- és történelemfelfogás ismeretelméleti funkciója, hogy egységes és átfogó képet adjon a társadalom szerkezetének és dinamikájának egészéről, a társadalmi rendszerről mint totalitásról, szilárd ontológiai alapvetést igényel. A társadalmi szerkezet és dinamika számos részletkérdését vizsgálni lehet anélkül, hogy közvetlenül és érdemben foglalkoznánk a társadalmi lét és a társadalmi tudat, a társadalom anyagi és szellemi, objektív és szubjektív tényezőinek viszonyával. Éppen ezen alapul a szociológia pragmatikus-mérnöki funkciójának viszonylagos önállósága az ideológiai-irányító funkcióval, az ágazati szociológiák viszonylagos önállósága az általános szociológiai elmélettel szemben. *A társadalmi lét ontológiájában* Lukács György a pragmatizmus ellen meggyőzően bizonyítja, hogy a munkafolyamatban valamilyen természeti-konkrét dolgot pontosan úgy kell felfognunk, amilyen az a valóságban, közvetlen meghatározásaiban, ellenkező esetben az e dologra gyakorolt cselekvés nem vezet a tervezett eredményhez, nem lehet hasznos. A dologra irányuló cselekvés közvetlen haszna azonban még egyáltalán nem bizonyítja a dolog közvetett viszonyainak helyes megértését. Az utóbbi — a cselekvés közvetlen haszna ellenére — lehet hamis, téves is. Az általánosított visszatükröződés, az elmélet szintjén szükségképpen felmerül az ontológiai látásmód szükségessége. (II. 65.) Tegyük hozzá: minél általánosabb az elmélet, annál élesebben vetődnek fel az ontológiai kérdések; a legáltalánosabb társadalomelmélet szintjén a legélesebben. A szociológia területén zajló ideológiai viták különösen fontosá és időszerűvé teszik ennek hangsúlyozását. Ismeretes, hogy a jelenkori nem marxista szociológiában a pragmatista álláspontok túlsúlyban vannak, és éppen ezért a tárgyilagosságra irányuló erőfeszítések elsősorban a kutatások pragmatikus-mérnöki funkcióját, a szerzett ismeretek gyakorlati alkalmazását tartják szem előtt, és sokkal kisebb mértékben a társadalomról alkotott összkép, az általános társadalomfelfogás ideológiai-irá-

nyitó funkciójának a szükségességét. Jóllehet a pragmatizmus szervesen idegen a marxista társadalomfelfogástól, egyes marxista szociológusoknál is találkozhatunk többé vagy kevésbé tudatosított, kisebb vagy nagyobb mértékben kifejezett pragmatikus állásponttal. Ezért sem fölösleges ismételtlen leszögezni és hangsúlyozni, hogy a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonya, ezen belül az elsődlegesség kérdése minden általános társadalomfelfogásnak, minden — a társadalmi rendszerre mint totalitásra vonatkozó — elméletnek alapvető kérdése volt, és az is marad. Mint ahogy azt sem fölösleges hangsúlyozni, hogy éppen a marxizmus tudatosította ennek az alapvető kérdésnek a fontosságát a társadalmi gondolkodásban.

Lukács ontológiai elméletének lényege voltaképp e kérdés materialista megválaszolásának részletes kidolgozásában áll. Természetesen nem minden novum, amit Lukács e téren kifejti; a lényegét — a maga idejében — Marx fedte fel. Lukács azonban, mondhatnók, kibontja Marx gondolatait, továbbviszi következtetéseit, szigorú rendjükből emel harmonikus épületet. Felfigyel a társadalmi ontológia alapvető kérdésére adott materialista válasz ellentmondásos jellegére, és hangsúlyozza, hogy ez az ellentmondás a tárgyból, a tárgy természetéből, és nem a megismerés fogyatékoságaiból vagy tévedéséből származik. Lukács paradoxálistnak nevezi az ember tudata és léte közötti viszonyt. Paradoxális — mert ellentmondásos — ez a viszony, amennyiben a tudat egyrészt a tőlől függ, másrészt önálló vele szemben. Bármily nagymértékű legyen is ez az önállóság, addig nem terjedhet, hogy hatálytalanítsa a tudat függőségét a létől. (II. 60.) Lényegénél fogva a társadalmi lét is ellentmondásos. A lét minden más formájától eltérően a *társadalmi* lét tudattal rendelkező emberek létét és tevékenységét zárja magába. Mégis, a társadalmi lét meghatározza a társadalmi tudatot: „ontológiai-lag a társadalmi lét két különmemű mozzanattá válik szét, amelyek a lét szempontjából nemcsak különmeműek, hanem éppenséggel ellentétesek is [...]. Ez a kettősség a társadalmi lét alapvető ténye.“ (II. 37.) Ezzel összefüggésben Lukács ismételtlen hangsúlyozza, hogy a társadalmi tudat — ontológiai értelemben — nem egyszerűen a társadalmi lét kísérő jelensége, nem „epifenomenon“ (II. 33—35.): történelmileg nem a társadalmi lét előzetes létrejötte után alakult ki, a társadalmi lét és a társadalmi tudat között nincs kronológiai egymásutániság. Hasonlóképpen — írja Lukács — a munka, valamint a társadalom, a nyelv stb. kialakulása közötti meghatározottsági viszonyt sem szabad úgy felfognunk, mintha valamilyen világosan megállapítható időbeli sorrendről lenne itt szó, hanem csakis mint egyidejű viszonyt. A *társadalmi lét* — ontológiai síkon — későbbi, mint a *nem társadalmi* lét. Természet létezett a társadalom megjelenése előtt is, a társadalom csak a természet fejlődésének bizonyos fokán jelent meg. A *társadalmi lét* kezdettől fogva feltételezi a tudatos cselekvő emberek jelenlétét. Marx és Engels nyomán Lukács a munkát tekintti meghatározó tényezőnek az ember kialakulásában, és kifejti, hogy a jellegzetesen emberi munka feltételezi azt a képességet, hogy a várható eredményt előrevetítsük (emlékeztetünk arra, hogy éppen ebben látta Marx „a legrosszabb építőmester“ fölényét „a legjobb méh“-vel szemben). A társadalmi létet, hogy úgy mondjuk, átszövi az „emberi szubjektivitás, az a sajátosan emberi képesség, hogy anticipáló, alkotó, építő, általánosító módon tükrözze vissza a valóságot.

A jelzett ellentmondást Lukács a továbbiakban a „teleológiai tételezés“ és az „okozati láncolat“ kifejezésekkel explicitálja. Minden emberi cselekvés bizonyos, többé-kevésbé tudatos kitűzött célokat követ. A tényleges emberi cselekvés azonban objektív, a tudattól független oksági kapcsolatok keretében váltódik ki és zajlik. Amint Lukács kifejti, azok a tevékenységek, amelyek totalitása az egészet mozgásba hozza, teleológikus eredetűek, azonban függetlenül attól, hogy elszigeteltek maradnak-e, vagy pedig összegeződnek, e tevékenységek tényleges léte olyan oksági kapcsolatokból áll, amelyek sehol, semmikor, semmilyen körülmények között nem lehetnek teleológikus jellegűek. Minden társadalmi gyakorlat magában rejti ezeket az ellentéteket. Hangsúlyozva a teleológiai tételezés és az oksági láncolat egységét a társadalmi életben, Lukács kimutatja, hogy ontológiai szempontból, a látszat ellenére, az oksági láncolatnak van elsődleges és meghatározó szerepe.

Ideje arra felfigyelnünk, hogy Lukács nem abban az értelemben használja a társadalmi lét kifejezést, ahogyan az a marxista irodalomban a leggyakoribb. A lukácsi értelmezésben a *társadalmi* lét az általában vett lét alkotórésze, különbözik a nem társadalmi létől, a természetétől. Itt a lét társadalmi formája, a *társadalmi lét* egyenlő a *társadalommal*. A társadalom — magától értetődően — nem létezhet társadalmi tudat nélkül, ez utóbbi megjelenése nem utólagos magának a társadalomnak a létrejöttével szemben.

Talán nem érdektelen felhívunk a figyelmet arra, hogy a társadalmi lét kategóriájának ilyen értelmezésére Marx írásaiban is találunk precedenst. A *Grundrisse*... egyik jegyzetében Marx a következőket írja: „...az egyének által való végső elsajátítás, amely a fogyasztási folyamatban következik be, újratermeli őket azokban az eredeti vonatkozásokban, amelyekben a termelési folyamatban és egymással lépnek; ha újratermeli őket társadalmi létezésükben, akkor újratermeli társadalmi létezésüket is — a társadalmat —, amely e nagy összefolyamatnak épp annyira szubjektumaként, mint eredményeként jelenik meg.“ (A *politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Marx—Engels *Művei*. 46/II. Budapest, 1972. 179.) Az egyének társadalmi léte végső fokon a társadalmi javak termelésére és fogyasztására irányuló saját tevékenységük eredménye, a társadalom mint a társadalmi lét rendszere tartalmazza mindazokat a viszonyokat, amelyek középette az egyének említett tevékenysége végbemegy. Vagyis az idézett szövegrészben a társadalmi lét kategóriáját Marx is a társadalom kategóriájának a szinonimájaként használja.

A társadalmi lét kategóriáját azonban más értelemben is használják. E másik értelmezés szerint a társadalmi rendszeren *belül* különböztetjük meg a társadalmi léteket a társadalmi tudattól. Éppen ebben az értelemben használja Marx a társadalmi lét kifejezést, A *német ideológia* számos passzus mellett, A *politikai gazdaságtan bírálatához* írott híres *Előszó*ban: „Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza.“ (Marx—Engels *Művei*, 13. Budapest 1965. 6.) Itt a társadalmi lét és a társadalmi tudat a társadalmi rendszer két oldala, alrendszere. Nincs olyan társadalom, amelynek csak léte vagy csak tudata lenne, a társadalmi lét és a társadalmi tudat egyaránt szükségszerű, elengedhetetlen oldala, összetevője a társadalmi rendszernek. A társadalmi rendszeren *belül* azonban a társadalmi lét meghatározza a társadalmi tudatot. Ebben, de csakis ebben az értelemben mégsem alaptalan a társadalmi tudatot „kísérőjelenségnek“ tekinteni. A társadalmi tudat alrendszerében végbement módosulásokat végső fokon a társadalmi lét alrendszerében végbement változások készítik elő, határozzák meg. Az egész marxista társadalomfelfogás ezen az eszmén alapul, ez a materialista társadalom- és történelemfelfogás lényege, ezért materialista ez a társadalomfelfogás. Éppen ez a magyarázata annak, hogy a marxista irodalomban a társadalmi lét kategóriájának ez a második értelmezése a legelterjedtebb, a leggyakoribb.

Lukács a társadalmi lét először említett értelmének ellentmondásos jellegével foglalkozik, és nem tér ki a másik, a gyakrabban használt értelmezésére. Talán éppen ez az oka annak, hogy a lukácsi mű több magyarázója teleologikus mozzanatokkal vél felfedezni a neves gondolkodó fejtegetéseiben; úgy ítéli, hogy Lukács nem fogalmazza meg félreérthetetlenül és következetesen a materialista társadalomfelfogás alapvető tételét: a társadalmi lét meghatározó szerepét a társadalmi tudattal, a társadalmi tudat függőségi viszonyát a társadalmi léttel szemben. Persze Lukács *oeuvre*-jének egészét tekintve ez a megállapítás alaptalan.

Lukács részletesen foglalkozik a munka meghatározó szerepével az emberré válásban és a társadalom kialakulásában. Azonban az emberi munka sajátosságának vizsgálatában — nézetünk szerint — kissé túlhangsúlyozza a „teleologikus tételezés“ — egyébként valóban fontos — szerepét, és kevésbé fejti ki a *szerszám* meghatározó voltát. A lényegi elválasztó momentum nem a termék előállításában, hanem a tudat szerepében keresendő — Lukács szerint. Szerintünk valójában az emberi munka és az egyes állatoknál előforduló „munka-csírák“ közötti lényeges elválasztó momentum a termékek előállításának *módjában* rejlik, mégpedig abban, hogy az állat csupán szervezetének természetes képességeit veheti igénybe, míg az ember természeti adottságait a maga készítette szerszámokkal megtoldja. A szerszám olyan anyagi tényező, amely közvetítőként szerepel az ember és megváltozott tevékenységének tárgya között, lehetőséget adva az e tárgytól való eltávolodásra, ezáltal a szubjektum és az objektum közötti különbség és ellentmondás tudatosítására, az öntudat, az emberi szubjektivitás kialakítására. A sajátos emberi munkafolyamatot elsődlegesen a munkaeszközök készítése-használata jellemzi; ez a tudat megjelenésének, szerepének anyagi alapja.

A társadalmi lét — az emberek kölcsönös tevékenységének az eredménye. E marxi gondolatból indul ki Lukács György, amikor megfogalmazza társadalom-ontológiájának alapeszméjét: a munka a központi ontológiai kategória (II. 18.); a munka — minden emberi tevékenység modell-esete. Valóban, az ember értékalkotó tevékenysége folyamán szubjektív emberi erők tárgyasulnak, szubjektív emberi energia ölt testet, és e testet öltött formában kerül a társadalmi forgalomba. Az emberi szubjektivitás tárgyasulásának társadalmilag legelterjedtebb, legáltalánosabb formája a munka, az anyagi javak előállítására irányuló tevé-

kenység. Lukács joggal hangsúlyozza tehát, hogy a munka mindenfajta társadalmi tevékenység modellje. (II. 18.) Fejtegetései során azonban Lukács helyenként eltér ettől a fogalmazástól: egyes bekezdéseiben a munka az emberi szubjektivitás tárgyiasulásának nem csupán modellje, hanem egyetlen és egyetemes módja. Azt írja például, hogy a teleológia (a tevékenység során megvalósítandó célok tudatos tételezése — R. E.) kizárólag a munkában valóban hatékony kategória. (II. 23.) De vajon a szellemi értékek alkotásában nincs-e teleológiai tételezés, nem megy-e végbe itt is az emberi szubjektivitás tárgyiasulása? A munka csakis abban az esetben tekinthető a teleológiai tételezés egyetlen tényleges-tevékeny módjaként, nem csupán modelljeként, ha mértékelenül kitágítjuk a munka fogalmát, ha bármilyen emberi tevékenységet — a területtől és az alkotott értékek természetétől függetlenül — munkának nevezünk. A fogalom körének ez a kitágítása a mindennapi beszéd hatására is bekövetkezhet. A mindennapi beszéd sajátja, hogy munkának, dologvégzésnek nevezi a legkülönbözőbb tevékenységet. Így a munkás az esztergapadnál, az író íróasztalánál, a hegedűművész, aki gyakorol, a tudós a laboratóriumban, a tornász edzés közben a széken egyaránt dolgozik, munkáját végzi. A tudomány nyelvének azonban felül kell emelkednie a mindennapi beszéd pontatlanságán. Ha mindenfajta tevékenységet munkának nevezünk, elkenjük azt az alapvető fontosságú marxi gondolatot, miszerint az anyagi javak termeléséeként felfogott munka elsődleges fontosságú társadalmi tevékenység. E meggondolás, valamint jól ismert marxi szövegek alapján úgy véljük, hogy az a „központi ontológiai kategória“, amelynek segítségével meg lehet ragadni a társadalmi lét lényegét, szerkezetét, nem a munka, hanem a *gyakorlat*. A gyakorlat olyan tevékenység, amelynek nyomán tényleges változások, módosulások, átalakulások következnek be a tárgyban, amelyre e tevékenység irányul. A gyakorlati tevékenység *közvetlenül* átalakítja a dolgokat, a viszonyokat, az elméleti (általában a szellemi) tevékenység nem. Persze, ez utóbbi is hozzájárul a valóság átalakításához, de csak közvetve, jelesen éppen a gyakorlat közvetítésével. A munka a társadalmi gyakorlatnak kétségkívül alapvető fontosságú, mégis csupán egyik területe. A termelő gyakorlaton kívül nem elhanyagolandó fontossága van a társadalmi-politikai gyakorlatnak, azaz a társadalmi viszonyok és intézmények átalakítására, következésképpen az e viszonyok és intézmények keretében élő emberek életfeltételei átalakítására irányuló tevékenységnek. A *társadalmi létet* tehát úgy fogjuk fel, mint a társadalmi gyakorlat egész területét; nem csupán azokat a viszonyokat foglalja magában, amelyek között a munka, az anyagi javak termelésének gyakorlata folyik, hanem a társadalomnak mint totalitásnak mindazokat az alrendszerait is, amelyek a gyakorlati tevékenység területét fogják át, az összes társadalmi viszonyokat, intézményeket.

A lukácsi *Ontológia* olvasójában óhatatlanul felmerül egy kérdés: miként magyarázható egy, a társadalmi lét, a társadalmi rendszer kérdéseinek szentelt ilyen nagyarányú és nagyfontosságú műben a modern és a jelenkori szociológiai irodalomra való utalások majdnem teljes hiánya? A *munka* című, általunk tárgyalt fejezetben csupán egyszer történik utalás Max Weber és egyszer az amerikai W. H. Whyte egy-egy munkájára, egyik esetben sem a gondolatmenet fővonalán fekvő kérdések kapcsán. A második — szisztematikus fejezeteket tartalmazó — kötet több mint nyolcszáz oldalán alig néhányszor fordul elő Max Weber neve, kétszer-háromszor a C. Wright-Millsé; nem esik szó a társadalmi kérdések szociológiai megközelítésének sajátosságairól. Miután Lukács tájékozottsága, erudíciója minden vitán felül áll, nyilván szándékos orientációval állunk szemben. Ez az orientáció azonban nézetünk szerint fontos érvektől fosztja meg a szerző okfejtését, ami a társadalmi determinizmus sajátosságait illeti. Lukács gondolatmenetének egyik jellemzője az arra irányuló — teljesen jogosult — erőfeszítés, hogy egyaránt elhatárolja magát a voluntarizmus és a fatalizmus buktatóitól. A *teleológiai tételezés—objektív okozati láncolat* kettősségének elméleti megragadása éppen ezt a célt szolgálja. Marx gondolatát kibontva Lukács kifejti, hogy az emberek csinálják történelmüket, ám olyan adott feltételek között, amelyeket nem tetszésük szerint választottak és alkottak. Ugyanakkor az emberek mindig választhattak, és választanak is a magukban a társadalmi létfeltételekben rejlő alternatívák között. A teleológiai tételezés és a nem várt okozatokat is gyakran produkáló objektív oksági láncolat közötti ellentmondás következtében ezek az alternatívák többszörösek. (II. 95—96.) Kár azonban, hogy Lukács itt nem foglalkozik a társadalmi törvények *statistikus* jellegével (ami a mai szociológiai irodalomban már közkeletű gondolat), ezért nem emeli ki az objektív társadalmi determinizmus *probabilisztikus* jellegét sem, és nem is hasznosíthatja a hamis alternatíva — mechanikus, lineáris determinizmus *vagy* indeterminizmus — sajátos szociológiai túlhaladásának a módját.